

12. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – Т.2. – К.: Либідь, 1994. – 413 с.
13. Козеллек Р. Минуле майбутнє. – К.: Дух і літера, 2005. – 214 с.

Надійшла до редколегії 30. 04. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.

УДК 930.2

В.В. Ігнатенко, О.О. Селіванова

ПРОБЛЕМА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: АНАЛІЗ ДИСКУСІЙНИХ АСПЕКТІВ

Анотація. У статті здійснено аналіз проблеми етнічної ідентичності в розрізі історичної природи етносу, з'ясування його специфічних параметрів, установлення суб'єктів етнічної ідентичності, способів і цілей етнічної ідентифікації. Автори статті пропонують власну інтерпретацію терміна «етнос» на підставі розгляду його суб'єктивних й об'єктивних рис, найбільш визначальною з яких є самоусвідомлення власної етнічної належності.

Аннотація. В статье осуществлен анализ проблемы этнической идентичности в аспекте исторической природы этноса, выявления его специфических параметров, установления субъектов этнической идентичности, способов и целей этнической идентификации. Авторы статьи предлагают собственную интерпретацию термина «этнос» на основе рассмотрения его субъективных и объективных черт, наиболее значимой из которых является самосознание собственной этнической принадлежности.

Summary. This article focuses on the analysis of the problems of ethnic identity in such aspects: a history of ethnos, the interpretation of specific ethnic parameters, the subjects of ethnic identity, ways and goals of ethnic identify. The authors of the article offers own interpretation of the term «ethnos» on the base of subjective and objective characteristics. They considers awareness of the own ethnic belonging as the main parameter of ethnos.

Проблема визначення етносу є ключовою в різних гуманітарних галузях знань. Термін “етнос” використовується в етнологічній літературі досить давно, однак наукове осмислення його як спеціального поняття для позначення особливої спільноти людей відбулося протягом останніх десятиліть у результаті підвищення уваги до проблем етногенезу, етнічної історії, психології та етнолінгвістики. Попри таку посилену увагу в етнології дотепер не склалося загальноприйнятого тлумачення цього терміна.

У зв'язку з дефініцією етносу розглядається не менш дискусійна та складна проблема етнічної ідентичності, або етнічності як категорії, що визначає наявність відмінних та інтегруючих рис етнічних груп. Термін “етнічність” запозичений із західної етнології, де перевагу у визначенні надано здебільшого специфіці культурних рис групи. Російський етнолог О. Садохін зазначає, що важливу роль у вивченні етнічності відіграли наукові праці норвезького вченого Ф. Барта, який вважав, що ознаки етнічних груп не можна обмежувати лише культурними, бо етнічні групи визначаються характеристиками власного самоусвідомлення. Тобто такими, з якими ідентифікують себе люди або вони ідентифікуються так іншими людьми [1, 79].

На нашу думку, висвітлення проблемі етнічної ідентичності потребує аналізу ряду дискусійних питань, який надасть змогу окреслити сутність етносу.

Перше питання стосується історичної природи етносу як підґрунтя його виникнення та самоусвідомлення. Його аналіз залежить від альтернативи, яку пропонують, з одного боку, примордіалістський (об'єктивістський) підхід до з'ясування походження етнічності, з іншого, інструменталістський і конструктивістський. Згідно з першим підходом етнос є реально існуючою спільнотою, яка має об'єктивне підґрунтя у природі та суспільстві, його представники належать до однієї раси, мають “розширену форму відбору за спорідненістю”, що виражається в певних біологічних механізмах. Етнічність ґрунтується на природному зв'язку людини з групою, детермінованому генетичними й географічними чинниками. Подібні думки були висловлені російським ученим Л. Гумільовим, для якого етнос визначається біологічно та географічно й виникає шляхом отримання єдиного заряду енергії – пасіонарного поштовху.

У межах примордіалізму виокремлюється еволюційно-історична течія, що виходить із положення Й. Гердера про народ як спільноту, яка формується на підставі єдності крові та ґрунту. Ю. Бромлей трактував етнос, формування якого є тривалим процесом, як соціальну групу людей, що історично склалася і пов'язана спільністю території, мови й культури [2]. Така трактовка відкривала шлях для можливості подолання етнічності та сприяла виникненню теорій “плавильного котла”, згідно з якими у процесі створення національної держави відбуватиметься національна уніфікація етносів за спільністю території й мови.

Протилежний підхід до формування етнічності закладений в інструменталістських і конструктивістських концепціях, які сприймають етнос як факт, але вважають етнічність продуктом етнічних міфів, створених елітою суспільства для досягнення влади (або ідеальним конструктом письменників, науковців, політиків). Для індивіда звернення до культурних традицій є реалізацією прагнення до стабільності. Він використовує міф про спільну історичну долю, історію, культуру свого народу. У конструктивізмі етнос ґрунтується на соціальному конструюванні уявних спільностей і вірі в них із залученням для підтвердження цього історичного контексту.

Окреслені підходи мають певну міру вірогідності, бо самоусвідомлення етносу здійснюється насамперед самою спільнотою, маючи як раціональну, так й ірраціональну основу. Раціональне лежить у площині певних об'єктивних ознак єдності, ірраціональне пов'язане з міфами суспільної свідомості, які використовують найпотужнішу інтегративну силу, яка не може бути ані доведена, ані спростована, – віру.

Друге питання передбачає встановлення параметрів етнічної ідентичності. Етнологи пропонують різні параметри етнічності, а найчастіше – їхній комплекс. В об'єктивістському підході такими параметрами є спільність території, ландшафту, навіть генетичної спорідненості, або генетичного коду. Згідно з концепцією Л. Гумільова, етнос не є соціальною групою, а енергійною, позаяк почуття взаємної симпатії зумовлене процесом обміну біогеохімічною енергією живої речовини біосфери; етноси мають різну частоту коливань енергетичного поля, що є підґрунтям поділу на своїх і чужих. На думку дослідника, найістотнішою рисою нового етносу, що утворився в результаті пасіонарного поштовху, є специфічні стереотипи поведінки, які передаються шляхом сигнальної спадковості на базі культури [3; 4]. В еволюційно-історичному напрямі примордіалізму диференціація етносів здійснюється на підставі спільності мови, єдиного походження, комплексу звичаїв, укладу життя, що зберігається традицією. Ю. Бромлей до параметрів етнічності зараховує територіальну спільність, стабільні особливості культури, мови, психіки, а також назву (етнонім) й усвідомлення власної єдності та відмінності від інших як самосвідомість. Причому лише вся сукупність наведених параметрів визначає етнос як соціальну групу [2]. Цікаво, що мова розглядається як умова формування етносу та результат етногенезу, хоч “поняття етнічної та мовної спільності не збігаються, оскільки різні етноси можуть користуватися однією мовою, і, навпаки, єдиний етнос може застосовувати у спілкуванні різні мови (або діалекти)” [5, 263].

Етнічна ідентифікація передбачає обов'язкове етнічне самоусвідомлення як відносно стійку систему свідомих уявлень на рівні віднесення себе до певного етносу. А також наявність етнічного почуття – свідомого, але неосмисленого відчуття своєї належності до етносу, його культури, що викликає гордість за свій народ, любов до Вітчизни, емоційно позитивне сприйняття явищ етнічної культури, інтересів свого народу, навіть готовність до самопожертви в ім'я свого народу, яке може поєднуватися з екстремальним, гіпертрофованим почуттям переваги власного народу над іншими, ненависті до чужих етносів, прагнення до їхнього підкорення й навіть знищення. На думку переважної більшості етнологів, головною диференційною рисою етносу є культура в широкому її розумінні, що являє собою збережені в колективній пам'яті символічні способи матеріального й духовного усвідомлення світу, моделі його пізнання й інтерпретації, а також способи колективного існування представників різних народів, одного етносу або певної його групи [6, 271].

Прибічники інструменталістського підходу практично не цікавилися параметрами етнічності через опертя на прагматизм: оскільки етноси існують, вони задовольняють певні потреби людини та полегшують її життєдіяльність й існування в суспільстві. Єдиним визнаним параметром етнічності в цих теоріях є культурні традиції, творча спадщина, адже етнос як інформаційний фільтр використовує культурні традиції як однорідний, циклічний, стабільний захисний механізм в умовах неупорядкованості й хаотичності сучасного світу. У конструктивізмі параметри етнічності задані “кордонами” групи, якими вона обмежує сама себе. Ці кордони насамперед відділяють культурні розбіжності та є конвенційними. Вони виникають передусім у свідомості як культурна самоідентифікація. Етнічна ідентичність розглядається і як результат спільних із членами етнічної групи уявлень, ідей, повсякденного досвіду, культури, історії, вірувань, мови, комунікативної поведінки тощо, сформованих у процесі етнокультурної соціалізації та взаємодії з іншими народами.

Останнім часом посилюється роль ще одного важливого параметра етнічної ідентифікації – психічного складу етносу як сукупності специфічних рис характеру, ментальності, свідомості. Цю ознаку обстоював російський філософ Г. Шпет, який у своїй книзі “Введение в этническую психологию” висловив думку, що психологію народу потрібно досліджувати на підставі осягнення смислу об’єктивних культурних явищ, у яких фіксуються типові суб’єктивні почуття народу. Згідно з його концепцією, “дух народу”, тобто народний характер, символізує смисл й ідею народу [7]. Однак віртуальність “народного духу” нерідко зумовлює скепсис етнологів щодо висунення цього параметра як диференційного. Приміром І. Кон вважає, що треба говорити не про якийсь національний характер, а про деякі специфічні особливості психології в окремих груп людей, які складають конкретний народ [8]. Л. Гумільов наголошував на тому, що національний характер є міфом, позаяк він змінюється протягом еволюції етносу [4, 432]. Проте в сучасній етнології усталеною є думка про наявність статичних і динамічних рис психологічного складу етносу: перші є стійкими продуктами етогенезу, другі можуть змінюватися, зникати та з’являтися знов. До статичних компонентів психології етносу відносять етнічний характер, темперамент, етнічну свідомість, менталітет народу.

Етнічний характер є сукупністю найбільш виразних особистісних ознак (фізичних і духовних) психічного складу, притаманних представникам певного етносу. Це поняття є віртуальним й узагальненим, адже психіка кожної людини є індивідуальною. Однак етнічний характер устанавлюється за найяскравішими психологічними якостями, властивими етносу, на відміну від інших. Г. Лебон наголошував: “Тисяча французів, тисяча англійців, тисяча китайців, узятих випадково, безсумнівно, повинні відрізнятися один від одного, однак вони мають через спадковість їхньої раси спільні ознаки, на основі яких можна відтворити ідеальний тип француза, англійця, китайця, аналогічний ідеальному типу” [9, 22]. Етнічний характер виявляється у стереотипах сприйняття, відчуття, поведінки і встановлюється не лише шляхом самооцінки, а й на підставі стереотипізації рис характеру представниками інших етносів. Дослідники зауважують, що риси етнічного характеру можуть модифікуватися, вони є динамічними, однак їхня динамічність реалізується протягом тривалого часу, тому вони здаються чітко фіксованими, закріпленими у психіці етносу [1, 145]. Вияви етнічного характеру позначені терміном “базова структура характеру” в концепції американської дослідниці Р. Бенедикт, яка висунула гіпотезу про те, що кожній культурі властивий свій специфічний тип особистості з певною домінантною рисою й моделлю поведінки [10].

Наведені параметри етнічної ідентичності варто розглядати з позиції їх інтегративної функції, а не диференційної. Приміром, мова, швидше, є етноінтегративним параметром, ніж диференційним, бо положення про те, що етнос об’єднує спільна мова його представників, має менше виключень, ніж твердження, що етноси диференціюються на підставі мовного параметра.

Третє питання розглядає різні підходи до суб’єкта встановлення етнічної належності. У ряді теорій визначальною є насамперед думка індивіда, який усвідомлює себе членом етнічної спільноти. Ідентифікація себе як члена певного етносу, як вважають дослідники, здійснюється на соціально-психологічному рівні, коли уявлення про себе формуються як похідні від

усвідомлення людиною власної причетності до певної соціальної групи. Не менш важливим визнається й самоусвідомлення за домовленістю відносно етнічних “кордонів” між членами групи. Індивід у такому випадку порівнює власну групу з іншими й поводить ся так, щоб представити свою групу в найліпшому вигляді. В інструменталізмі такими суб’єктами вважаються владні структури, суспільно-політичні еліти, в конструктивізмі, як уже зазначалося, – письменники, науковці, політики. Представник цього підходу Ф. Барт проголошує конвенційну природу етнічності, яка визначається ситуаційно, породжується у процесі соціального обміну, що проходить на етнічній межі й через неї, тобто можливим є власне внутрішнє етнічне самовизначення й зовнішнє визначення зважаючи на позицію чужих, а не своїх. Деякі етнологи примордіалістського напрямку висловлюють думку про генетичну закодованість етнічної ідентичності, тим самим наголошуючи на безсуб’єктній природі цього явища, адже людина є об’єктом етнічної спадковості.

Як здається, суб’єктом етнічної ідентифікації може бути як сам індивід, так і спільнота як їхня сукупність за умови інтегруючої ролі ряду об’єктивних чинників (приміром, спільності території, мови, історичної пам’яті, стереотипів етнічної культури тощо) і впливу дискурсу влади й еліт. Не менш важливим суб’єктом усвідомлення етнічності є й “чужі” етнічні групи.

Четверте питання стосується способу й мети етнічної ідентифікації. У науковій літературі подано принаймні три головних способи: від природного, спадкового наслідування стереотипів і норм етносу до примусового засвоєння етнічних традицій або вільного й усвідомленого вибору власної етнічної ідентифікації. О. Садохін описує сім типів етнічної ідентичності: 1) нормальний, коли образ народу сприймається як позитивний і потреба в ідентифікації визначається типом особистості й ситуацією; 2) етноцентричний із некритичною перевагою сприйняття власного етносу з елементами етноізоляціонізму; 3) етнодомінуючий, коли належність до етносу є домінантною цінністю людини; 4) етнічний фанатизм як крайня форма етнічної ідентичності, доведена до можливості самопожертви; 5) етнічну індиферентність як байдужість до власної ідентичності; 6) етніонігілізм як космополітизм; 7) амбівалентну етнічність, що явно не виражена і здебільшого спостерігається у змішаному етнічному середовищі [1, 134-135]. Мета етнічної ідентифікації залежить від способу усвідомлення індивідами належності до етносу. Здебільшого вона є утилітарною й розглядається в категоріях користі, комфортного стану, прагнення до стабільності існування, впорядкованості. Етнічність постає як засіб у колективному прагненні до матеріальної переваги, як репертуарна роль, свідомо чи несвідомо обрана індивідом або групою. Усвідомлення людиною власної етнічної ідентичності, на думку інших дослідників, детерміноване конкретними суспільними потребами й індивідуальністю особистості.

Отже, у сучасній етнології під впливом філософії постмодернізму найпоширенішою дефініцією етносу стає суб’єктивістська, що ігнорує спільність території, історії, кліматичних умов, ландшафту і т. ін. Тобто етнос кваліфікується як група, члени якої мають спільну назву (етнонім), комплекс певних спільних рис у культурі, міф про спільне походження й колективну історичну пам’ять і пов’язують себе з певною територією та почуттям солідарності.

З’ясування природи етносу передбачає і його розрізнення з поняттями етнічної спільноти, народу, нації. Одними з перших до наукового обігу радянської етнології термін “етнічна спільнота” увели етнографи М. Левін і М. Чебоксаров (“Нариси загальної етнографії”) [11]. Вони визначали це поняття як групу людей, що історично склалася й поєднана спільністю території свого формування, мови й культури. Водночас дослідники вважали, що поняття “етнічна спільнота” ширше за поняття “народ”, бо воно позначає сукупність близьких за мовою й культурою народів і навіть груп споріднених народів [12, 92]. Складність проблеми була відзначена раніше австрійським соціологом Е. Франсисом і швейцарським науковцем А. Дамі у статті “Визначення етнічної спільноти”. Етнічна спільнота нерідко ототожнюється з етносом або нацією залежно від підходів до їхнього тлумачення, її ознаками визнаються етнічна самосвідомість, мова, культура, територія, певна форма соціально-територіальної організації або чітко виражене прагнення до створення такої організації [13, 56]. В. Козлов навіть припускає можливість метисації етнічних груп, що належать до етнічної спільноти. С. Токарев підгрунттям формування етнічної спільноти

вважає “певні соціальні зв’язки: спільність походження, мову, територію, державну належність, економічні зв’язки, культурний уклад та релігію” [14, 12]. Загалом, термін «етнічна спільнота» все більше поступається місцем поняттю нації, кваліфікація якого до сьогодні також залишається неоднозначною.

Ще на початку ХХ ст. австрійські науковці Р. Шпрингер й О. Бауер висунули теорію про національний характер як найважливішу ознаку нації. Відзначивши інтегративну роль спільності мови у формуванні нації, О. Бауер наголошував на тому, що деякі нації говорять однією мовою, однак являють собою різні народи, а деякі взагалі не мають власної мови. З цього факту він робить висновок про те, що нація – “це сукупність людей, пов’язана спільністю характеру на підставі спільності долі” [15, 2].

У радянській історичній науці також дискутувалося питання відмінності понять “нація” і “народ”. Воно мало політично заангажований характер, зумовлений потребою обґрунтування ознак особливої соціальної спільноти – радянського народу. До найважливіших ознак нації, керуючись сталінською дефініцією (історіографи приписують її К. Каутському), вчені відносили не лише мову, культуру та територію, а й спільність походження, державної належності, економіки, релігії тощо. Деякі науковці вважали, що основою формування нації є колективне усвідомлення почуття спільності, що виявляється у прагненні жити разом. Найвищою формою цього прагнення є бажання мати свою державу [16, 13-14].

На сторінках журналу “Вопросы истории” у 1966–1968 рр. розгорнулася полеміка з приводу дефініції поняття “нація”. Як зазначає А. Баронін, “хоч дискусія, по суті, зводилася до тлумачення нації, було висловлено чимало думок, важливих із точки зору етнічних процесів у сучасному світі” [17, 30]. Так, спільність економічного життя нації ставилася під сумнів Н. Чебоксаровим [18] і В. Козловим. Останній вважав, що “спільність економіки властива не стільки нації, скільки державі й визначається не стільки етнічними, скільки політичними кордонами” [13], проте, позаяк державність є ознакою нації, то спільна економіка також може вважатися інтеграційним параметром нації.

Згодом на перший план знов висувається поняття “етнос”, яке розглядається як один із компонентів етнічної спільноти. Сьогодні на пострадянському просторі поняття “етнос” звичайно відділене від “нації” через специфіку сприйняття цього терміна в різних державах колишнього СРСР, що залежить від ступеня етнічної гомогенності й гетерогенності складу населення цих держав і їхньої національної політики. Як зазначає А. Баронін, нація ґрунтується насамперед на соціальному принципі, для неї характерні значна внутрішня згуртованість і високий рівень національного самоусвідомлення [17, 46]. Ознакою етносу, як і нації, вважається передусім спільність мови, хоч у такому випадку виникає питання, наскільки повинні розходитися діалекти й наріччя, щоб відносити їх до однієї мови, і як кваліфікувати мовну належність діалектів контактних зон двох і більше мов. Спільність мови для англійців, американців, етносів країн Латинської Америки не усуває культурних і психологічних відмінностей між етносами так само, як і об’єднання нації однією державною мовою. Виникає явище лінгвоетнічного антагонізму, коли людина належить за психологічним складом, культурою до одного етносу, а її мовою є мова іншого етносу. Наприклад, українці з походження мешкають в Україні, мають усі ознаки українського етносу – звичаї, культуру, побутову свідомість, але “думають” російською мовою, навіть говорячи й українською. Міграція представників певних націй, дифузні зони спільного проживання, міксація етносів, історичні події, державна політика і т. ін. є чинниками, що ще більше ускладнюють проблему визначення етносу й нації.

Як здається, поняття “етнос” має кваліфікуватися, так би мовити, “в ідеалі”, бо реальне життя етносів нерідко зміщує інваріантні ознаки етносу та створює маргіналії різного роду. Отже, етносом в ідеалі є історично сформована, об’єднана спільним етнонімом сукупність носіїв однієї мови, що усвідомлюють себе як спільноту на підставі близькості психологічного складу, спільності культурних традицій і норм, досвіду, сформованих у процесі етнокультурної соціалізації та при взаємодії з іншими народами.

Наведена дефініція не претендує на визначальну й потребує застережень, позаяк вона є інваріантною, віртуальною, реальне ж життя етносів і конкретні процеси етнічної ідентифікації

демонструють різноманітні відхилення від окреслених параметрів. Наприклад, спільний етнонім мали всі принаймні слов'янські етноси колишнього СРСР (за кордоном їх часто називали росіянами). Спільність, приміром, англійської мови наявна в різних етнічних груп; арабською мовою користуються всі арабські країни, Сомалі і Джібуті, німецькою – німці й австрійці, іспанською – в Іспанії, 20 країнах Латинської Америки і на Філіппінах, і, навпаки, мешканці Каталонії й Валенсії – автономних областей Іспанії – використовують офіційну каталанську мову поряд із державною іспанською і належать до іспанського етносу, представники мордовського етносу користуються двома фінно-угорськими мовами: мокшанською й ерзянською. Близькість психологічного складу може бути властивою різним етносам (наприклад, чуттєвими інтровертами є норвежці, шведи й китайці за класифікацією К. Юнга; за типологією А. Аугустинавічуте, народи Південної Америки та іспанці є сенсорно-етичними екстравертами і. т. ін.).

Підводячи підсумки, варто зазначити, що реальність існування етносів не підлягає сумніву, а їхніми інтегрувальними ознаками є як об'єктивні, так і суб'єктивні параметри етнічності за умови визначальної ролі самоусвідомлення її суб'єктів. Диференційні ознаки етнічної ідентичності, на нашу думку, є менш виразними (розмитішими), однак їхнє обґрунтування постає як важливе завдання для дослідників проблеми, бо уможливить розгляд численних винятків і маргіналій.

Література:

1. Садохин А.П. Этнология. – М.: Гардарики, 2002. – 256 с.
2. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 413 с.
3. Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало. Популярные лекции по народоведению. – М.: Айрис-пресс, 2007. – 382 с.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Ин-т ДИ-ДИК, 1997. – 640 с.
5. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова: Синергетика языка, сознания и культуры. – М.: Академия, 2002. – 394 с.
6. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава, 2006. – 716 с.
7. Шпет Г.Г. Введение в этническую психологию. – СПб.: ПЭТ, 1996. – 154 с.
8. Кон И.С. Национальные особенности психологии людей // Социальная психология. – М.: Наука, 1975. – С. 15–21.
9. Лебон Г. Психология толп. – М.: Ин-т психологии РАН, 1999. – 416 с.
10. Этнология в США и Канаде. – М.: Наука, 1989. – 328 с.
11. Левин М., Чебоксаров Н.Н. Очерки общей этнографии. – М.: Наука, 1957. – 254 с.
12. Советская этнография. – М., 1970. – № 3. – С. 92 – 101.
13. Козлов В.И. Динамика численности народов. Методология исследования и основные факторы. – М.: Наука, 1969. – 407 с.
14. Токарев С.А. Проблема типов этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) // Вопросы философии. – 1964. – № 11. – С. 12 – 21.
15. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. – СПб.: Ригнер, 1909. – 224 с.
16. Kohn H. The Idea of Nationalism. A Study of its Origins and Background. – N.Y., 1944. – 735 p.
17. Баронин А.С. Этническая психология. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
18. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. – М.: Наука, 1985. – 256 с.

*Надійшла до редколегії 16. 04. 2008 р.
Затверджена до друку 23. 06. 2008 р.*

УДК 930.2+94(477)

Д.Ю. Кітов

ОБРАЗ “ДНІПРА” В ІСТОРИЧНИХ ПИСЕМНИХ ПАМ’ЯТКАХ

Анотація. У статті на основі аналізу давньоруських писемних пам’яток, аналізується питання впливу Дніпра на культуру та побут населення давньоруської держави.

Аннотация. В статье на основе анализа древнерусских письменных источников, анализируется вопрос о влиянии Днепра на культуру и быт населения древнерусского государства.